

Ірина Еткіна

ПРАВОСВІДОМІСТЬ СЕЛЯНСТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Висвітлюється специфіка правосвідомості селянства Чернігівської губернії за доби революції 1917 р. Простежується боротьба двох тенденцій: прагнення до вирішення соціальних проблем на основі рішень нових легітимних органів влади та деструктивної правової поведінки селян.

Рассматривается специфика правосознания крестьянства Черниговской губернии в период революции 1917 г. Прослеживается борьба двух тенденций: стремление к решению социальных проблем на основе решения новых легитимных органов власти и деструктивной правового поведения крестьян.

The peculiarity of conscientiousness of peasants in Chernigiv district during the period of revolution in 1917 is analysed in the article. The struggle between two trends: desire to solve social problems, based on the decisions of the new legal power branch and legal conduct of peasants, is traced.

У сучасній історіографії селянство перестало розглядатися лише як об'єкт маніпулювання різних політичних сил, а набуло статусу самостійної сили, що мала власну правосвідомість, менталітет, особливості соціальної психології. Рівень правової свідомості селянства, найчисельнішої верстви населення, безпосередньо впливав на хід революції, практично вирішуючи її долю. Регіональні аспекти проблеми дають змогу виявити відмінності ментальних та правових поглядів та уявлень сільського населення навіть в межах краю, нехтування якими приводило політичні сили до втрати соціальної опори на селі.

Автор має на меті простежити еволюцію правових поглядів, уявлень та цінностей селянства Чернігівщини впродовж переломних революційних подій 1917 р., виявити їх регіональну специфіку.

Світоглядні засади селянства та їх вплив на революційні події ХХ ст. стали предметом обговорення міжнародних семінарів та конференцій з аграрної проблематики в 90-х роках минулого століття, що проходили під керівництвом В. Данилова та І. Ковальченка за участю провідних російських та зарубіжних вчених-аграрників. Ключем для розуміння мотивів селянської поведінки в ході революції та громадянської війни, їх ставлення до всіх політичних сил та урядів була визнана концепція «моральної економіки» Дж. Скотта¹. Результати вивчення особливостей менталітету та правових поглядів селян Російської імперії оприлюднили російські історики Н. Г. Рогаліна², О. Ю. Яхшиян³. Значну увагу даним питанням приділяє в своїх дослідженнях С. Г. Кара-Мурза⁴.

У вітчизняній історіографії питання правосвідомості українського народу в революційний період розроблені мало. Особливий інтерес викликає монографія О. Н. Атоян⁵, в якій такі історико-філософські проблеми, як взаємодія населення та еліти, центрів та периферії в революційному процесі, бунт та смирення в менталітеті селянства розглянуті крізь призму махновського руху. Селянську правосвідомість в революційну добу досліджує В. С. Лозовий⁶, який дійшов висновку про те, що впродовж 1917–1921 рр. відбувався процес архаїзації суспільно-правових відносин на селі, який проявився у поверненні до норм звичаєвого права.

Селянська правосвідомість задовго до революційних подій 1917 р. увійшла в конфлікт з існуючими правовими нормами. Прояви цього конфлікту не змусили себе довго

чекати і, на думку С. Г. Кара-Мурзи, привели до антибуржуазної селянської революції 1905–1907 рр. В. П. Данилов основу всіх подій, що відбувалися в країні на початку ХХ ст., вбачав у селянській революції, яку датував 1902–1922 рр. Корінні її причини провідні сучасні дослідники розглядали в площині конфлікту між розвитком аграрного капіталізму, який приводив до розселянювання, і прагненням значної частини селянства зберегти натуральне господарство та архаїчний уклад життя.

У революційному 1917 р. в правовій та політичній свідомості селянства Чернігівської губернії існували дві тенденції. Перша тенденція, що переважала протягом півроку від зміни влади у лютому 1917 р., полягала у прагненні селянства задовольнити свої вимоги, передусім у земельному питанні, на основі рішень нових, легітимних органів влади. Розуміючи необхідність докорінної зміни правового поля, селянство погоджувалося чекати вирішення земельного питання законним рішенням Установчих зборів, які і передадуть їм землю за трудовою нормою.

Підтвердженням цього були рішення масових селянських сходів, молебни, присяги на вірність Тимчасовому уряду, вітальні телеграми на його адресу, збір пожертвувань на потреби армії, проведення підписки на «кредит волі», заклики до спокою та згуртованості. Кореспонденти практично всіх місцевих газет віддавали належне високому рівню правової свідомості селянства, яке «шляхом насильницького, свавільного розв'язання земельного питання не пішло, і треба думати не піде.»⁷. Із зміною влади відбулася зміна ставлення селянства до такого явища як дезертирство. Напередодні революції селянська мораль якщо не заохочувала, то принаймні прикривала дезертирів-односельців, зневірившись у здатність царської влади виграти

війну. Після лютого 1917 р. селяни самі перевіряли документи солдат, що повернулися, та передавали дезертирів міліції або відправляли на фронт⁸.

Намагаючись уникнути сценарію 1905 р. селяни на своїх сходах та мітингах застерігали не піддаватися впливу хуліганів, не повторювати поміщицьких та єврейських погромів, говорячи «що вони такі ж громадяни вільної Росії, як і всі інші стани». Селяни с. Кучинівка Городнянського повіту, розуміючи, що беззаконня може привести до загибелі держави, на урочистому мітингу обіцяли припинити свої напади на односельців відрубників, «які скориставшись згубним царським наказом про вихід на відруби, пограбували все село. Скільки політичної зрілості в нашому селі! Скільки мудрості!», — пишався місцевий кореспондент. Отже, заклики до законотрухняності, бажання селянства вписатися в нове, з їх точки зору більш справедливе правове поле, були характерним явищем для села Чернігівщини першої половини 1917 р. Окремі випадки вигнання поліцейських були пов'язані не з прагненням позбутися поліції як силової структури держави, а з неприйняттям конкретних її представників, чий каральні заходи запам'яталися селянам з часів революції 1905–1907 рр., як це сталося у с. Буровці Городнянського повіту.⁹ Якщо навесні 1917 р. і лунали на сільських сходах поодинокі заклики збільшуваних солдат Балтійського флоту до непокори Тимчасовому Уряду та самовільної розправи над поміщиками, то самі селяни допомагали таких агітаторів арештувати та передати судовій владі. Подібні заклики ставали приводом до арешту і посадових осіб — керівників новостворених виконавчих, земельних або продовольчих комітетів.

На що ж очікувало селянство, як виглядав справедливий лад на селі з точки зору селянської правосвідомості? На ментальні та правові погляди селян впливав не лише

соціальний фактор, а й географічний, що становило певні особливості Чернігівської губернії.

Чернігівська губернія складалась з 15-ти повітів, що мали значну відмінність як в кліматичних умовах, так і в якості орних земель, що значно вплинуло на селянську ментальність. Родючі ґрунти південних повітів (Ніжинського, Конотопського, Борзенького, Козелецького), наявність великої кількості сіножатей і вигонів, давні традиції подвірного землекористування проклали дорогу тут столипінській аграрній реформі, що дозволило заможним селянам поступово відірватися від товариства, вийти на хутір або відруб. За висновками одного з радянських губернських керівників Т. Коржикова, хutorяни перетворювались на дрібних поміщиків, «кумів королю, сватів Терещенку», що наймали собі батраків, змушуючи їх працювати по 16 годин на добу. За його ж свідченнями, у північних повітах (Мглинському, Стародубському, Суразькому та Новозибківському) з бідними ґрунтами та частими неврожаями хutorянських поселень та «селян-дворянчиків» не було, а невеличка купка заможного селянства різко із загальної селянської маси не виділялась. Саме тому, на його думку, північні райони були схильні до колективного, хоч і найбільш примітивного землекористування — общинного.¹⁰ На Чернігівщині, на відміну від інших губерній, община охопила понад 50% селянських господарств. Общинне землекористування було характерне для північних повітів Чернігівщини, на його питому вагу впливав і географічний фактор: суміжний кордон з російськими губерніями. Натомість придбання селянами землі в приватну власність стало поширеним явищем на півдні губернії. Кількість селянських господарств, що закріпили землю в приватну власність і відокремились на хutori чи відруби, була зовсім незначною. За розрахунками Г. Клунного цей показник склав 7,1%.¹¹

З відмінностей у характері господарювання впливали і розбіжності у правових поглядах. Незначна частина заможного селянства, вже втягнута у ринкові відносини, виступала за збереження приватної власності на землю, задля чого влітку 1917 р. були утворені Чернігівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський та Мглинський союзи землевласників. Однак консервативні елементи села були в явній меншості.

В правосвідомості основної маси селянства переважала ідея відміни приватної власності на землю. Цей селянський світогляд М. Вебер назвав «архаїчним аграрним комунізмом». Право на землю в свідомості селянства було нерозривно пов'язаним з правом на працю. У рішеннях селянських сходів та з'їздів всіх рівнів приймалась одна й та ж формула: «земля має бути передана тим, хто її обробляє». Цю ж формулу взяли на озброєння народники, а пізніше їх спадкоємці — есери, які спромоглися об'єднати переважаючу більшість селян Чернігівщини у «селянські спілки» на півдні губернії, та «крестьянские союзы» — на півночі. Перші тяжіли до національних урядів, очікуючи отримати землю від них, другі орієнтувалися на загальноімперські політичні сили.

Підтвердженням цього може стати Людновська волость Новозибківського повіту, де існували дві течії щодо вирішення земельного питання. Заможні селяни вважали за необхідне залишити у власності від 8 до 15 дес. землі на господарство, а зайві площі викупити за ринковими цінами. Бідніше селянство пропонувало скасувати власність на землю, бо «вона повинна бути доступною, як вода і повітря»¹². Нерідко селянство виступало за знищення власності на землю, але ця вимога уживалась в їх свідомості з вимогою «видати землю на все життя».¹³ Такі рішення ухвалювали сходи тих сіл, де існувало подвірне

землеволодіння, і переділів землі не практикували. А в с. Алтинівка Кролевецького повіту селяни готові були викупити поміщицьку землю за половинну вартість, і роздати малоземельним в користування на 16 років, після чого робити урізки від наділів, де сім'ї зменшились і, навпаки, прирізки там, де сім'ї збільшились.¹⁴

Практично всі сільські сходи вимагали заборони купівлі-продажу землі. Це була відверто антибуржуазна вимога, оскільки в селянському світогляді превалювало правове уявлення, що земля потрібна народу для життя, і не повинна використовуватися окремими особами для наживи. Член виконавчого та продовольчого комітетів Новгород-Сіверського повіту акцентував увагу, що селяни вважають за потрібне заборонити найману працю, і кожному надати стільки землі, скільки він зможе обробити власними силами, якщо землі не вистачить — виробити норму відповідно до місцевих умов.¹⁵ Отже, право на землю в правових уявленнях селян надає їм праця. Важливо підкреслити, що селяни зовсім не вимагали повної експропріації землі у поміщиків, вони лише хотіли справедливо її розділити згідно трудового принципу — щоб і поміщикам залишити стільки, скільки він зможе обробити своєю працею. Подібне рішення було ухвалено сільським сходом с. Гусинка Городнянського повіту.¹⁶ У 1917 р. навіть кадети в місцевій пресі визнавали, що «гасло недоторканості приватної власності на землю в теперішній час стихійного соціального зрушення втрачається само собою».¹⁷

Окремо необхідно окреслити правові переконання селянства з питання прав людини та виборчого права. Селяни підтримували ідею загального виборчого права, більше того, органи самоврядування, що існували до революції були скомпрометовані в очах народу цензовим

виборчим правом. Тому влітку 1917 р. вибори до волосних земств на Чернігівщині майже повністю провалилися через низьку активність виборців. В с. Рожки, Остерського повіту лунала пропозиція картки для голосування у всіх селян зібрати і спалити, бо з введенням волосного земства селянство побоювалося повернення кріпосного права¹⁸.

Однак сам ідеал особистої свободи і плюралізму думок, абсолютно природній для західних демократій, був чужий для українського селянина, що й довели події літа 1917 р. Коли розпочалась передвиборча агітація представників різних партій, кожне сільське товариство, як правило, ухвалювало рішення заснувати селянську спілку або союз. Так, селянство Борзнянщини не сприймало гасла Народної соціалістичної партії, яка пропонувала зберегти дрібну і середню земельну власність, а велику скасувати шляхом примусового викупу. Натомість в с. Оленівка цього ж повіту есерівську програму підтримали одностайно.¹⁹ Спроби заможного селянства блокуватися з поміщиками в союзах земельних власників і відстоювати кадетську аграрну програму були небезпечними для життя і закінчилися повним крахом: їх з'їзди розганялися, ініціаторів били, арештовували за звинуваченням у контрреволюційних діях. В с. Світільному Орловської волості Новгород-Сіверського повіту селяни виступили проти союзу землевласників, заарештували 15 заможних селян, почали їх «допит», під час якого багатії покаялися у скоєному, і були записані до селянської спілки. Лише після цього громада їх відпустила. Подібне трапилося і в с. Плоскому цієї ж волості.²⁰

Випадки обов'язкової одностайності були характерними і під час виборів в Установчі збори. Вибори до Всеросійських Установчих зборів відбувалися наприкінці

грудня 1917 р., коли в губернії вже значно посилювався вплив більшовицької партії. Селяни сіл Храпівка, Долботове та Михайлівка Стародубського повіту захопилися більшовицькими гаслами і вирішили одностайно голосувати за список кандидатів від більшовиків № 9. Однак для того, щоб інакодумці не порушували одностайності, ухвалили виборцям дати лише один бюлетень № 9, а всі інші — знищити. Оскаржити такий своєрідний метод «таємного» голосування наважився лише один виборець — учитель Тарасевич, якого ледве вдалося вирвати з рук розлючених «товаришів більшовиків».²¹ В інших селах траплялися і протилежні рішення — вилучити під час голосування більшовицький бюлетень, щоб ніхто ним не скористався. Однак важливий принцип — приймати єдину одностайну ухвалу, що характерно для громади, яка традиційно жертвувала особистою свободою своїй членів задля спільної користі всього товариства. Етика виживання селянської громади значно відрізнялася від ідеалів індивідуальної свободи та плюралізму думок.

Співпраця нової влади з селянством розбилася об продовольче питання. Тимчасовий уряд намагався врятувати ситуацію на фронтах війни, але в цей же час його легітимність в свідомості найбільшої верстви населення втрачалася. Після введення Тимчасовим урядом закону про хлібну монополію та «твердих» цін на хліб, реалізація яких практично дорівнювала ревізиції, селянство, яке й раніше відчувало себе окремим станом, тепер намагалося остаточно відокремитися від інших верств суспільства, вийти з-під державної юрисдикції. Справа в тому, що в Чернігівській губернії впровадження державної хлібної монополії прямо вело до голоду значної кількості населення, оскільки за валовим збором зернових вона посідала останнє місце серед 9-ти губерній та була єдиною в

Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн пудів жита і пшениці.²² Задля виживання селянство зайняло позицію, яку емоційно сформулював голова волосного сходу с. Кислі Городнянського повіту: «Не давайте нам і не беріть від нас.»²³ Село, яке декілька місяців тому добровільно ділилося з владою продуктами своєї праці, практично оголосило війну продовольчій державній політиці: матеріали місцевої преси та архівні документи місцевих установ свідчать про відмову селян здавати за безцінь свій хліб, про збройний опір обліковцям продовольчих управ, про помсту посадовцям продовольчих комітетів. Селяни с. Горбове Чернігівського повіту під вигуки «Буде знати монопольку!» підпалили будинок голови волосної продовольчої управи С. Савенка, який чудом залишився в живих.²⁴

Під впливом загрози голоду в північних бідних повітах губернії, повернення з фронту розпропагованих більшовиками військових частин та повної бездіяльності як Тимчасового Уряду, так і Центральної Ради у розв'язанні аграрної проблеми, почала набирати оберти друга тенденція — деструктивної правової поведінки селян, їх прагнення до анархії, руйнування будь-яких державних інституцій, повернення до принципів звичаєвого права. Протягом другої половини 1917 — початку 1918 рр., ця тенденція поступово витісняла прагнення частини селянства дотримуватися законності та правопорядку.

Почалося з безневинної як для революційного часу «примусової оренди» поміщицьких земель за рішенням обраних селянами сільських земельних, виконавчих або продовольчих комітетів. Розмежувати їх функції на той час ніхто б не взявся, але обрані вони були дійсно демократично і відображали соціальний склад села. При цьому

вартість оренди знижувалася, оскільки селяни небезпричинно вважали її умови кабальними. Не зважаючи на це, восени 1917 р. поміщики все охочіше йшли на цей захід за домовленістю з новообраними комітетами, зберігаючи за собою принаймні статус власника, на який селянство і не претендувало. Подекуди досягнути компромісу між землевласниками і селянством не вдавалося, поміщики теж далеко не завжди демонстрували високий рівень правової культури. Так, представник Козелецького повіту звітував на сесії губернського земельного комітету, що подекуди селянство виступає більш розважливою стороною, йдучи на поступки та мирні домовленості, коли поміщики-власники плантацій цукрових заводів самовільно захоплювали ділянки землі.²⁵

Траплялося, що селянство намагалося ліквідувати не вигідні для громади результати столипінської аграрної реформи та перевести відрубників на їх попередні наділи. Заможні селяни с. Азарівки Стародубського повіту скаржилися на таке рішення аж в міністерство землеробства, але місцевий виконком розпорядження міністерства проігнорував.²⁶ Отже, селянство при бездіяльності влади самовільно взялося «виправляти» несправедливі з їх точки зору закони, що ставили інтереси окремих осіб вище громадських.

З літа 1917 р. розпочалася боротьба між поміщиками, продовольчими управами та селянством за ліси. Поміщики перестали продавати селянам ліс на зруб, тим загрожував дров'яний голод. У відповідь селяни заборонили будь-яким приватним особам та продовольчим управам заготовляти ліс, висуваючи свої правові переконання, що користуватися ним мають право лише навколишні сільські товариства.

Обліки поміщицьких земель, санкціоновані більшовицьким Декретом про землю та III Універсалом Центральної

Ради відкрили шлях до відвертої дезорганізації приватно-власницьких господарств. Однак восени 1917 р. місцеві органи самоврядування південних та центральних повітів ще намагались керуватися при цьому розпорядженнями українського уряду. Так, сільський схід с. Петрівки Новобиківської волості Козелецького повіту, так і не зрозумівши туманні і складні законодавчі акти Центральної Ради з земельного питання, відправив до Києва представників, щоб з'ясувати, в чиєму розпорядженні повинна знаходитись економія Новобиківського цукрового заводу.²⁷ Волосні земельні комітети Остерського повіту брали на облік нетрудові маєтки, ретельно складаючи акти перепису за участю представників власників, сільського товариства, волосного земства, повітової міліції.²⁸ Однак у листопаді — грудні 1917 р. чітке виконання урядових розпоряджень було скоріше винятком, ніж правилом.

Руйнівна тенденція та селянський екстремізм насувалися з півночі губернії, де населення швидше відчуло наближення голоду та, практично не маючи приватних земель, як губка всмоктувало принадні більшовицькі гасла на кшталт: «Грабуй награвоване!» З початку жовтня розпочались погроми винокурень та горілчаних складів, які були спокусою після трьох років заборони продажу горілки. Починалося з масового пияцтва, за ним — пожежа, далі — погром маєтку або економії. Навіть в таких умовах частина селян зберігала здоровий глузд: в Старій Басані Козелецького повіту на початку листопада селяни запропонували спустити спирт у ставок, щоб запобігти наміру окремих осіб розгромити завод у с. Тімках.²⁹

Завершивши погроми економії, селянство взялося за підпали хуторів та побиття хуторян та відрубників. В с. Юрове Мглинського повіту навесні 1918 р. заможні селяни, лежачи на землі обличчям вниз під прицілом гвинтівок

озброєного загону односельців-бідняків, змушені були погодитися на зрівняльний переділ всіх земель. Подібні події мали місце у Новгород-Сіверському повіті.³⁰ Навіть рішення про впровадження «чорного переділу» сільське товариство намагалося прийняти формально одногосно, силоміць примушуючи багатих інакодумців.

Поширилася епідемія самосудів, що є поверненням до традицій звичаєвого права. Однак селяни не бачили іншої можливості захиститися від банд з прийшлого кримінального елементу, що сприйняли більшовицьку ідеологію та методи дій. Чотири північні повіти: Мглинський, Суразький, Стародубський і Новозибківський були стероризовані угрупованням на чолі з П. Шимановським (відомим своєю активністю на посаді голови Мглинського повітового земельного комітету). Чотири загони, набрані зі злочинного елементу, проводили безконтрольні ревізії хліба та худоби, грабували та гвалтували. Селяни декілька разів намагались протестувати, але натовп розганяли. 31 березня у Мглині Шимановський наказав розстріляти збори селянських депутатів. Проте розлючений натовп оточив будинок ради, П. Шимановський був розтерзаний натовпом.³¹ Отже, в подібних випадках в умовах бездіяльності влади або й потурання більшовицькою владою кримінальним елементам з комуністичними гаслами, самосуди стали захисним механізмом для виживання сільського товариства.

До архаїзації суспільних відносин на селі необхідно віднести і таке явище як недовіра до судових інстанцій та випадки грубого втручання у роботу судів. Так, у с. Покошичи Кролевецькому повіту, молодий солдат під час судового засідання по справі про незаконну порубку лісу вдарив мирового суддю і розігнав суд, аргументувавши свій вчинок тим, що і ліс, і суд мають бути народними, а мировим суддям «досить дроти нашу спину»³². Хоча в

багатьох населених пунктах і на початку 1918 р. селянство зверталось до мирових суддів і подекуди отримувало рішення на свою користь, в тому числі і у справах по незаконні реквізиції хліба продовольчими установами та міліцією.³³

Такі явища як підпали, погроми маєтків, розкурочування панських вигадок — сільськогосподарських машин, проведення кишенькових реквізицій та «бабської соціалізації» (переділ вмісту скринь) пояснити будь-якою селянською правосвідомістю вже неможливо. Це можна пояснити лише маргіналізацією селянства, його соціальною та моральною деградацією: пересічний селянин втратив довіру до влади, вибився із звичайного буття. Селянські традиційні соціалістичні ідеї передбачали спільне користування землею, лісами, пасовищами, річками, і іншими «дарами Божими». Але грабувати майно і будь-які результати людської праці правова свідомість села суворо забороняла. Отже, наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. суспільство Російської імперії, та зокрема Чернігівської губернії з її перенаселенням, неродючими ґрунтами та відсутністю потужних промислових об'єктів, докотилося до тієї межі, яку можна описати лише в термінах соціальної патопсихології.

Свідченням того, що сільське населення вже не сподівалося на законність, правопорядок та розв'язання болючих соціальних проблем на державному рівні, стала втрата інтересу до Установчих Зборів, які були об'єднавчою ідеєю для всього суспільства протягом 1917 р. Якщо наприкінці грудня 1917 р. у виборах до Всеросійських Установчих Зборів взяли участь 76% виборців Чернігівської губернії (найвища активність виборців серед українських губерній, середній показник по Україні — 49,6%), то в перших числах січня 1918 р. в розпал громадянської війни, за

кандидатів до Українських Установчих Зборів голосували лише 31% виборців. Селянству вже було зрозуміло, що парламентськими методами аграрну проблему розв'язати не вдасться.³⁴

Не міг відразу навести лад на селі і прихід німецьких військ. Так, виконуючий обов'язки Борзнянського повітового комісара повідомляв, що впродовж 1917 р. селянство звикло до автономного життя окремих населених пунктів, і нагадувати про існування центральної влади доводилося навіть місцевим установам, деякі села настільки заразилися більшовизмом, що на них могла вплинути тільки військова сила.³⁵

Таким чином, автор статті вважає за потрібне відокремити такі поняття як система правових поглядів селянства і деструктивні чинники в правосвідомості. Основна маса селянства Чернігівщини не сприймала капіталістичних цінностей — приватної власності та найманої праці, які, врешті мали привести до процесу «розселення», а отже, зубожіння значної кількості населення. Однак це не означає правового нігілізму, антиетатизму та архаїзації суспільних відносин. Це означає лише можливість іншого некапіталістичного шляху розвитку суспільних відносин на селі, які на початку ХХ ст. намагалися пояснити своїм сучасникам видатний письменник Л. Толстой та вчений-аграрник А. Чайнов, який пропонував реформування галузі шляхом кооперації.³⁶ Відповідно, готуючи реформування аграрної сфери, будь-якій політичній силі необхідно було враховувати особливості форм господарювання та правосвідомості населення окремих регіонів.

Тенденція деструктивної правової поведінки селян, прагнення до анархії, руйнування будь-яких державних інституцій, повернення до принципів звичаєвого права і

замкнутості селянської громади взяла гору над ідеєю правового розв'язання болючих соціальних проблем в другій половині 1917 р. Селянство Чернігівщини, яке і до того не доїдало хліба, було законом про хлібну монополію поставлено перед загрозою голоду, а аграрні перетворення і Тимчасовим Урядом, і Центральною Радою відкладалися на неозначене майбутнє. Анархічні прояви селянства входили в резонанс з більшовицькими гаслами та гаслами всіх соціалістичних партій. Громадянська війна привела до моральної деградації всіх верств населення, в тому числі до маргіналізації селянства.

---

¹ Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. — 1992–1998.

² *Рогалина Н. Г.* Реформаторство XX века и крестьянский менталитет // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.) Междунар. конф. (1994, Москва). — М., 1996. — С. 228–247.

³ *Яхшиян О. Ю.* Собственность в менталитете русских крестьян // Там само. — С. 92–103.

⁴ *Кара-Мурза С. Г.* Советская цивилизация. — К., 2004. — 800 с.

⁵ *Атоян О. Н.* В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917 — 1919 годов / Луганская академия внутр. дел. — Луганск, 2003. — 512 с.

⁶ *Лозовий В. С.* Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 88–95.

⁷ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 4 мая. — С. 4.

⁸ Черниговская земская газета. — 1917. — 23 апреля. — С. 4.

⁹ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 18 мая. — С. 6.

¹⁰ Коржиков Т. М. Юг и север Черниговщины и Советская власть // Вестник Черниговского губернского земельного отдела. — 1919. — № 15–16. — С. 1–3.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3–4.

¹² Черниговская земская газета. — 1917. — 20 июня. — С. 10.

¹³ Черниговская земская газета. — 1917. — 18 июля. — С. 9–10.

¹⁴ Черниговская земская газета. — 1917. — 9 июня. — С. 8.

¹⁵ Черниговская земская газета. — 1917. — 21 июня. — С. 8.

¹⁶ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 10 августа. — С. 6.

¹⁷ Народная свобода (Сумской отдел партии народной свободы). — 1917. — 14 мая. — С. 1.

¹⁸ Черниговская земская газета. — 1917. — 10 октября. — С. 7.

¹⁹ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-4180. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 127.

²⁰ Черниговская земская газета. — 1917. — 8 сентября. — С. 4.

²¹ Черниговский край. — 1917. — 12 декабря. — С. 4.

²² Дзенькевич Б. М. Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. — Вып. 1. Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. — К., 1917. — С. 15, 27.

²³ Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. — 1917. — 3 августа. — С. 4.

²⁴ Известия Черниговского исполнительного комитета. — 1917. — 17 сентября. — С. 2.

²⁵ Черниговский край. — 1917. — 11 октября. — С. 4.

²⁶ Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. — 1917. — 7 июня. — С. 4.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 34.

- ²⁸ ДАЧО. — Ф. Р-505. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк.10, 17–19.
- ²⁹ Черниговская земская газета. — 1917. — 24 ноября. — С. 7.
- ³⁰ *Игрицкий И. В.* 1917 год в деревне. Воспоминания крестьян. — М.-Л., 1929. — С. 115.
- ³¹ Черниговская земская газета. — 1918. — 20–27 апреля. — С. 11–12.
- ³² Черниговская земская газета. — 1918. — 26 января — С. 4.
- ³³ Черниговская земская газета. — 1918. — 2 февраля. — С. 7.
- ³⁴ Черниговская земская газета. — 1918. — 28 апреля. — С. 9–10.
- ³⁵ ДАЧО. — Ф. 127 — Оп. 254 а. — Спр. 80. — Арк. 225.
- ³⁶ *Чаянов А.* Краткий курс кооперации. — М., 1925. — 80 с.